प्रा॰सूत्रदीपिका व्याख्या प्रभा पंचमाध्यायः

५

शा·दी·
१

॥ ॥ श्रुतिलक्षणं ॥ ॥ हेतुहेतुमद्भावरूपामध्यायसंगतिमाह प्रथमे इति· प्रयोगविनिर्णायकस्य कथं क्रमविचारोपयो
गित्वं तत्राह· प्रयोगस्य गोचर इति· एतावता प्रयोगस्य पदार्थाश्च अवगम्यन्ते केन क्रमेण तु प्रयोगः स्यादित्यपेक्षायां तद्विषयक्रमनिरूपणमित्यभि
ति प्रयोगस्य निरूपणानन्तरं क्रमनिरूपणमित्यभिप्रायः· प्रथमपदमिति· क्रमविशेषविचारान्तर्विमर्शः तावत्· एतत्सूत्रस्यैव वर्ण
कान्तरमाह· वेदेति सोऽत्र श्रुतिपदव्याख्यानं· प्राप्तभावः· शीघ्रता· सांगप्रधानप्रयोगविधिर्हि विलंबे सति साहित्यबाधाप
त्तेः प्राप्तभावं विधत्ते क्रमनियमे च तदनुसंधानकृतविलंबात्र हाधः स्यादिति भावः· तत्र प्रमाणानां गतपदार्थो विशेषेणैव प्राप्
भावस्यावोधनाक्षिप्त एव क्रम इमाशब्देन क्षिप्तान्तमाह वेदेति· टीकाविशेषनिरासार्थं तथापि वर्णकान्तरमाह अथवेति· क्रमस्य
स्वतो विधिः किं प्रातिशेषशातपा वा· नाघ इत्याह अभावार्थत्वेनेति· अक्रियारूपत्वेनेत्यर्थः· नास इत्याह नचेति· नद्विशेष
शातपा· भावार्थविशेषशातपा· नत्वेकादशप्रयाजानिमेकादशत्वसंख्यावत्संघाताश्रितस्यापि विधिः स्यादत आह अशाके
त्रि· संख्यानुशब्दाभिहिते तिनदोष इति भावः तदिति· उक्तप्रमेयमर्थः· श्रुतिलक्षणां· विधेयं· विततिरूपं अवयवहि तयोर्वा
पर्यसमुदायरूपं यावत्क्रमादौ तद्बोधकशब्दाभावादाह· अनभिहितोपीति· यावत्क्रमादुपस्थितिक्रमस्ते नचानुष्ठानक्र
मोवगम्यत इति कथंचिदिमस्यार्थः शास्यत इति· शाब्दव्यापारेणेति भावः· अस्यापि वर्णकस्यानतिप्रयोजनकत्वादाह·
श्रवयवेति· श्रुतिक्रमः तत्प्रमाणकः· क्रमः· अहीनरूपे सर्वेषां दीक्षापाशप्रसक्तेः सत्रभूत इत्युक्तं· गृहपतिः यजमानकारि

राम
१

तथा संप्रतिपन्नः। तत उन्नेतारं ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाग्नीध्रं नोदीक्षयति ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रशा-
स्तारमुद्गातुर्ग्रावस्तुतं होतुस्ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा ततोऽपि नोदीक्षयति आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तारमुद्गातुरच्छावाकं होतुस्त-
तस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुर्ग्रावस्तुतं होतुस्ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति
ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यप्रेषित इति वाक्यशेषः। अत्र मुख्य ब्रह्मादि दक्षिणार्धभागित्वान्न दधस्तनोऽधीमुख्यात् तीयांशभागित्वा-
त् दधस्तनस्तृतीयाः। चतुर्थांशभागी पादीति तेषां दर्शितमिति। तस्मादेव्य व्यवस्था यथा त्रेणाध्वर्युस्तं नेति कथितमित्य-
र्थः। विशेषादिति। सामिति सं बोध्य प्रत्यविशेषादित्यर्थः। उत्तरेषु ब्राह्मणाच्छंस्यादिषु। एतेऽदीक्षितः न यावत् पेत्रदीक्षये दित्य-
र्थः। इतरं मुख्येनाक्षिप्यमाणां पदार्थेनोरामुख्यानामन्यः पुरुषः कुर्वीत। यतो यस्य विशेषः प्रथमं तरणामित्यर्थः। तथा पाष्टमया-
दस्तत्रैकदेशः। एवमेवेति। प्रतिप्रस्थातुः स्वदीक्षायां मंत्रलिंगविरोधाद् अग्नीध्रादितत्तोऽपि न प्रत इति निषेधादित्यर्थः। नन्व-
व्यवधानघटितपौर्वापर्यसमुदायरूपक्रमस्य क्रमप्रमापाघवाच्यत्वात् कथं श्रौतत्वमत आह। अनपेक्षितोपाति। प्राति-
स्विकेन स्वमात्रविषयकेण। अर्थादिष्विति। अर्थपाठादिलभ्यक्रमेष्वित्यर्थः। प्रयोगेति। प्रयोगविधिविधेयत्वमित्यर्थः। मा-
त्रचास्वतंत्रविधिविषयत्वव्यवच्छेदः। एवं च क्रमस्य तंत्रविधिविषयत्वं क्रमस्य श्रौतत्वमित्यर्थः। विततिविशेषरूपक्रमां-
शाकारेणाघवमपि कृतेनभ्यतइमाह एवं चेति। ननु द्वयोरपि क्रमप्रतीतेरव्यवहितपौर्वापर्यमात्रमेव क्रमोऽनतु समुदायो न

वापदार्थांतरं क्रमे नैवोपपद्यते· तत्राव्यवहितोऽनंतरं त्वक्रमेः प्रथमप्रक्रांते विद्धिधीयते· पूर्वं समर्थसिद्धं· यथावेदं कृत्वा वेदीक
रोतीत्यादौ· क्वचिद्व्यवहितमपूर्वकालत्वमेव विधीयते यथा वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यादौ· प्रथमशब्दस्य तत्राचक
त्वादत आह· पदार्थेति· अव्यवहितपूर्वत्वं तादृशापरत्वं चेत्यर्थः· अभिधानात· लक्षणायोपस्थापनात· तदुदितं· क्रम
स्येदानीं· एतन्मते च हि प्राप्तं ते शब्दगम्यत्वमेव क्रमस्य श्रौतत्वं ज्ञेयं॥ प्रयोजनं सम्प्रति विपरीतक्रमबोधकवचने विक
ल्प एव न तु बाध इति· सूत्रस्य तात्पर्यं॥ ॥अर्थाच्च॥ ॥पाककर्म होमयोरित्यनंतरं क्रमस्येति शेषः· पूर्वाधिकरणोक्तश्रु
तिलक्षणाप्रमाणारूपसिद्धांतहेत्वभावाच्छ्रुत्युदाहरणारूपेण पूर्वपक्षमाह· नियमेति· क्वाप्यपादिरूपक्रमबोधक
शब्दाभावादित्यर्थः· क्रमपरश्रुत्यप्रमाणाद्विधिरूपश्रुतिपदार्थपक्षेप्याह· विधेयोरिति· सिद्धांतमाह· प्रयोजनेति· अत्र
हि प्रयोजनवद्रूपं· यवागूर्वा जुहोतीति वचनाद्यवागूप्रयोजनं होम· यवागूरूपं च तीति द्वितीयया लिंगेन च पाकप्रयोजनं
यवागूः· तत्र पूर्वं होमे सति यथा होमस्य यवागूप्रयोजनत्वबाधस्तथा यवाग्वाः पाकप्रयोजनत्वस्यापि· तस्या अनुपयो
गेन प्रयोजनत्वायोगादित्यर्थः· स्पष्टमन्यत्॥ ॥अनियमः॥ ॥अक्रमस्यार्थयोः क्रमस्य नियमहेतुत्वस्योपपादनयोः व्यतिरेके नि
यमाभावस्य वाच्यत्वात्स्य च यागादिसत्वेऽसंभवात् साम्यादिव्यतिरेकस्य हि तैन व्यतिरेके नियव्यतिरेक इति सूत्रार्थमा
ह· यत्रेति· वसंतमृतूनां प्रीणामि समयाप्रीतः प्रीणातु· एवं ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामीत्यादि हेमंतशिशिरावृतूनां प्रीणामिति द्वि

यो॰ समासेन पंचानां मंत्राणां मंत्राः एवमयेकोयमेकास्तस्य योस्मान्द्वेष्टि पंचतत्पंक्तिच्छ इमादयश्च शारदांतरता· पंच तेषां

मदृष्टार्थत्वं पासमुच्चयेस तिक्रमचिंता· ननु न पादयोरिति· प्रथममनुमंत्रणीयत इति शेषः प्रवर्त्तीति· प्रवत्स्यान्तु न्यकान्नाना

मितिवक्ष्यमाणादिमर्थः· तन्त्राया विषयतां दर्शयति· नेति· एकप्रयोगविधेरनुगतत्वप्राधान्येनैव प्रत्यासत्तिबोधकत्वा

दित्यर्थः· मचेद्वेति· पंचानां मंत्राणां पंचप्रयाणां गत्वादेकशेष्यगत्वाभावेनानंतरप्रयोगविधिभेदे न विरोधः सांहित्याविधा

नादिति भावः॥ ॥क्रमेणाव॥ ॥प्रयाजमंत्रप्रसंगात्प्रयाजक्रमचिंतेति संगतिः· पाठस्येति· पाठक्रमस्याशाब्दत्वपत

यानुष्ठानक्रमबोधकत्वाभावादित्यर्थः· ननु कथंचिदुपस्थितो विधेयइत्यत आह· विधीनां चेति· प्रयाजविधिमात्रपर्यवसा

नादित्यर्थः· यथापाठं· पाठक्रमानुसारेण· तथैव· पाठक्रमेणैव· नन्वध्ययनकाले तज्ज्ञानं नानुष्ठानकालेस्तीत्यत आह· स्मृ

तिरिति· वाक्यैरेव· वाक्यजन्यानुभवैरेव· ननु विधायकत्वेनोपक्षीणानां विधिवाक्यानां न प्रयोगकाले व्यापार इत्यत आ

ह· वेदाच्चेति· तथा च मंत्रपाठाभावे विधिवाक्यानामेव क्रमेणास्मारकत्वं स्मृतिक्रमाच्चानुष्ठानक्रम इति भावः· एवं सम

ध्ययनक्रमोपि दृष्टार्थः स्याद्यथा वदृष्टार्थ इत्यत आह· स्वाध्यायविधीति· एवं चाध्ययनक्रमस्य दृष्टार्थत्वाय प्रयोगकाले

विधिवाक्यपठनमप्याक्षिप्यत इति दर्शयति· यथापाठं चेति· पाठक्रमेणावयवार्थानामानुपूर्व्यं नियम्यते· क्वचिदेक

वे एकप्रयोगविषयत्वे तेषां पदार्थानामंगभूतत्वात्· क्रतुभेदे तु काम्येष्ट्यादीनामंगपरस्परं क्रम इति सूत्रार्थः॥ ॥

4

शा· दी·
३

3

प्रवत्स्या ॥ ॥ पाठवशवृत्तेरपि क्रियावशसाध्येनोपस्थितेः प्रसंगसंगतिः प्राजापत्याइति· सप्रदश प्राजापत्यानुपशून् आलभ
त इति विहितादृ समर्थः सह इति· वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरंती त्येकपदे पादानाकरणात्वेन कृतेश्च सांगयागानां प्रयोगविधौ
साहित्यविधानादित्यर्थः कात्स्न्र्येन· सकलनोपाकरणादिकांडानुसमयेन· किं नु पदार्थानुसमय इत्याह· किं तर्हीति· अत्र च
पूर्वोक्तसाहित्यविधिरेव मूलं· वक्ष्याम इत्यनेनतं द्वितीयपादे इति शेषः सत्यव्युपाकरणप्रवृत्तिक्रम एव उत्तरत्र· नियोजना
दौ· पूर्वपक्षमाह· नियमके ति· प्रथममुपाकरणानंतरं द्वितीयपादे नियोजनादावित्यर्थः सिद्धांतमाह· प्रवृत्त्यावेति· प्रथम
पदार्थप्रवृत्तिक्रमेणेत्यर्थः नियम्येत· द्वितीयादिक्रम इति शेषः· प्रत्यासत्तेः साहित्यस्य· ननु प्रकृतिवदेकपशुसंबंधिना
मुपाकरणादीनां मिथः प्रत्यासत्तिः प्रत्यासत्तिं ज्ञानेपि नानुग्रह्यत इत्याशंक्य विशेषविधिना तद्बोधेपि यावत्ताव्यवधानेन
विनावचनस्यार्थवत्वं न भवति नाव्यवधानमेव शास्त्रानुमतं नाधिकमित्यनुगतव्यवधानसंपन्नवे प्रवृत्तिक्रमस्य निया
मकत्वमाह· एकैकस्येति· पदार्थान्यदीये· षोडशभिः· पदार्थैर्व्यवधिमनुजानंतीत्यन्वयः· यथा एकस्य पशोरुपाकरणोन
नियोजनस्य पश्वंतरोपाकरणैः षोडशभिर्व्यवधानं· प्रवृत्तिनियमानभ्युपगमे तवधिकैरपीति· तन्त्यकानानां गुणानामु
पाकरणादीनां प्रवृत्त्याक्रमः· तेषामंगानामुपप्रधानसमीपे क्रमात्करणादितिसूत्रार्थः ॥ ॥ स्थानाच्च ॥ ॥ स्थानस्या
नुष्ठेयसामानाधिकरण्यापात्र्मुख्यक्रमात्सर्वेनिरूपताम अग्नीषोमीयस्याग्नेसाहित्येसत्यविचारयोगादाह· साहि

तप
३

यं चेति· प्रधानप्रयाजातिलांदितिनग्नीषोमीयेनिस्पर्शंतमित्यर्थः· यद्यपि तत्र रूपेनइत्कृप्तहत्वं तथापि न्यायसाम्यादस्यापि
तथात्वमित्यर्थः· तत्रेति उपाकरणादीनां भेदे सति उपाकरणक्रमस्य किं नियामक इति योजना· नियोजनादि उपाकरणप्रव
र्तनं निर्णायितेन तेषामविचार्यत्वादतएवोपाकरणमित्येव द्वितीयको ग्रंथो वृत्ते रतः प्रकृतामिति· प्रकृतौ प्राथम्यदर्शनादित्यर्थः·
आश्विनेति· आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति आश्विनग्रहग्रहणोत्तरकाले सव
नीयोपाकरणविधानात् तदुत्तरं तस्यैवोपस्थितेस्तस्यैव प्रथममुपाकरणं उपस्थितप्रधानत्वादनुष्ठानस्येत्यर्थः· स्थान
स्याग्नीषोमीयसाधारण्यं व्यावर्तयति· अग्नीषोमीयेति· शालामुखीयस्याग्नेरग्नीध्रीयेसोमस्य चासंदीस्थस्य दक्षिण
हविर्धानशकटे नयनोत्तरमित्यर्थः· इतरेति· अग्नीषोमीयानुबंध्येत्यर्थः· असति नियामकांतरे प्रकृतिदृष्टयोर्वा यद्यस्यानि
यामकत्वं न तन्नियामकमित्याह· अपवेति· सवनीयोपसंयोगो यस्य तस्मात् स्थानान्नियामक इति सूत्रार्थः॥ ॥मुख्य॥
॥स्थानस्येव प्रथमपदार्थक्रमनियामकत्वासंगतिः· न चैकदेवताकानेकद्रव्यक एक एव यागः कुतो न स्यादत
आह स्थानेति· पशसंख्या तावत् एकादशत्वाच्चेति च नियुक्तानियमनंतरं शेषो बोध्यः· एवं च द्रव्यदेवताभेदो द्विवचनांतेन यागद्वय
विधिरित्याशयः· याज्येति· एतेनैकैकस्य यागस्य द्विदेवत्यत्वात् संप्रतिपन्नदेवताकत्वात् सकृदनुष्ठानेक्रमासिद्धिरि
ति शंका निरस्ता· याज्यानुवाक्ययोरेकैकदेवत्यत्वेन तद्योगादिति· मुख्यक्रमा विति· अत्र चोपपत्तिरग्रे ग्रंथकृतै

वापिधास्यते ननु मुख्यक्रमेऽपि प्रयाजानुयाजापाठक्रम एव हेतुरिति तेनैव प्रयाजप्रवृत्तिक्रमेण निर्वापादि-
क्रमनियमसिद्धौ न मुख्यक्रमस्य नियामकतेति शङ्कते ननु चेति · उपाकरणस्य नियोजनादपूर्वं प्रवृत्ते निर्वापेन त-
नादिक्रमनियामकता युक्ता · प्रयाजानुवाक्ययोस्तु निर्वापोत्तरभावित्वात्तत्काले प्रवृत्तिरिति कथं तयोर्नियाम-
कत्वमित्याशङ्क्य निरस्यति · न प्रयाजसत्त्वेति · नत्वनुष्ठानकाले क्रमनियमार्थं गन्तिर्येनैतद्दूषणं स्यात् · किन्तु प्रयोगवि-
धिकाल एवाकाङ्क्षावशाद्विप्रयोगगतप्रवृत्तिमालोच्यानुगतव्यवधानेनाङ्गप्रयाजस्यानुग्रहाय क्रमनिय-
मविधानमिति तु न्यायात्तयोत्तरप्रवृत्तावपि पूर्वपदार्थक्रमनियमोऽयुक्त इति भावः · निर्वापेन नान्तरीयकत्वावश्यकृ-
प्तेन प्रवृत्तिक्रमेतौ नात्रापि क्रमनियमोपपत्तौ नान्यस्य मुख्यक्रमस्य नियामकत्वं युक्तमित्याक्षिपति · अन्य-
तोऽपीति · उक्तोत्तरयोर्द्वयोः सङ्करेऽप्यत्र मुख्यक्रमस्यासङ्कीर्णतया क्रमनियामकत्वमावश्यकमिति समा-
धत्ते · यद्यपीत्यादिना · प्रयाजानुग्रहः अङ्गप्रधानप्रत्यासत्तिसाम्यानुग्रहः तमेव दर्शयति · एवं हीति · मुख्यक्र-
मेणानुष्ठाने सति समर्थः पाठवदनुक्तानतिसिद्धिः · विधिबलापातमवर्जनीयमपि समर्थः · तथाहि · मुख्यक्रमादरे त-
त्स्वप्रधानाङ्गानामेकस्थादिव्यवधानमनुगतप्रधानेन भवति तदनादरे तु केषाञ्चिदत्यन्तसन्निकर्षः केषाञ्चिदत्यन्त-
विप्रकर्षः स्वप्रधानेनेत्यननुगतव्यवधानं स्यादिति ॥ अत्र च मुख्यक्रमनियामकोक्तिः सौहार्दमात्रेण · तदभा-

टाप
५

वेपि मुख्यक्रमानुसारित्वं पंगक्रमस्येत्येतावज्ञापशरीरमिति तेषं ॥ मुख्यक्रमेणाङ्गानामानुपूर्व्यमिति स
नुषंगः तदर्थत्वान्मुख्यार्थत्वादंगानां तत्र प्रासमनुग्रहादितिसूत्रार्थः ॥ ॥ प्रकृतौ तु ॥ ॥ अत्र पाठक्रमबली
यस्त्वेन मुख्यक्रमस्याऽपवादादनंतरसंगतिः एतेषां च बलाबलत्वमनुगतरूपेण वार्त्तिककारेणाभिहि
तं श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्तिभिः एकाख्यातगृहीतानां नियतः क्रमस्तांक्रमइमुद्देशक्रमपरिक्
ल्प· विरोधे पारदौर्बल्यमेतेषामपि पूर्ववदिति श्रुतिलिंगाद्यधिकरणे शात्वा पूर्वपक्षमाह तत्रेति· मुख्यप्रत्यासत्तौ
हि प्रधानोपकारः पाठक्रमे त्वंगोपकार इत्यंगगुणविरोधन्यायान्मुख्यक्रमबलीयस्त्वमित्याशयः· सिद्धांतमा
हयावत इति· प्रमाणाधीनत्वादुपकारस्य यथाप्रमाणमंगीकार्यत्वात्पाठस्य च निरपेक्षत्वात्पाठिकोऽयं क्रमबोधक
त्वात्तदनुसारेण प्रयोजनकल्पने त्वाशयः प्रकृतौ तत्र समनिर्वापे तत्त्वबोधकशब्दरूपपाठवत्त्वात्तदनुसारेणानुपू
र्व्यप्रतीयेतेति सूत्रार्थः ॥ ॥ मंत्रतश्च ॥ ॥ अपवादसंगतिं सूचयति· इदानीमिति· विपरीतमिति· प्रथमयाज्ये
यस्य याज्यानंतरं पश्चाद्वा मंत्रानंतरमग्नीषोमीयस्य याज्येतीत्यर्थः· नैवमिति· प्रथमावगतिर्हि अनुबेयस्य
नेर्विप्रकृष्टा मंत्रपाठस्तु संनिकृष्टस्तदानीं मंत्रोच्चारणे न समवसमर्न्नेरिति भावः· एवं सति विधियान स्य प्राप्याय
नस्यादत आह· तदभावेऽपीति· विरोधे मंत्रतोऽपि यः स्याप्रयोगस्वरूपेतस्य सामर्थ्यात्तस्य सविधिक्रमः

शा० द्वी० ५

तिगतमेवाध्ययनार्थो नानुष्ठानार्थ इति सूत्रार्थः ॥ ॥ तद्वचनात् ॥ ॥ औपदेशिकपाठक्रमवदातिदेशिकस्या
पि तस्य मुख्यक्रमाद्धनवत्त्वं कथ्यत इत्यातिदेशिकी संगतिः । आसमभागाः आसमह विकृता प्रयोगवचनाश्रयः प्रयो
गविधिबोधकः कल्प्यत्वादिति । कः प्रस्येति शेषः । निराकांक्षाश्चेति । प्राकृतपाठक्रमे लोप इत्यर्थः । विकृतावधारकन्या
योपथाप्रधानेष्वपूर्वस्यात् । तस्य वचनादुपदेशादिति सूत्रार्थः ॥ ॥ विकृतिः ॥ ॥ इहातिदेशानुसारिक्रमापवा
दासंगतिः । उत्तरार्धं व्याचष्टे पइबेपनीति । उपक्रम्य अप्रधानं क्रमो न च कर्मशास्त्रिकप्रतिशरारंभानुपपत्तिः प्र
माणावशेन दर्शपौर्णमास्योर्मध्ये विकृतानि प्रारंभवदुपपन्नेति भावः । तानस्य सांगप्रधानभावनारूपप्रयोगाच्छपि
त्वादंगप्रधानयोरेककालत्वमेकादशे वक्ष्यमाणमनुसृत्य सिद्धांतमाह । सांगमिति । न चैकस्मिन् तन्त्रे नानाप्रधानानां शब्दत्वाद्धि
न द्वयसंबंधि प्रातरादिग्रहणमविरुद्धमित्याशंक्याह । सचेति । प्रयोगस्यैव चिकीर्षितत्वेन तस्य वैस्यचिकीर्षितत्वा
विशेषादित्यर्थः । नहि प्रसंगे कंचिकीर्षेति भावः । एवं मध्यंदिन इति साहचर्यात्प्रातरित्यस्याप्येकवचनांतत्वादेकत्ववि
वक्षापि बोध्या । सूत्रप्रयोगानेस्यापे ॥ ॥ अंगानां ॥ ॥ इह प्रयोगविधिप्राबल्यापवादादनंतरसंगतिः । अपक
र्षः । औत्सर्गिककालात्प्रागनुष्ठानं । एवमुत्कर्षस्तस्मादुत्तरकालेनुष्ठानं जीवंतमुपनंश्चेत्यर्थः । अनूपात्तानामिति
तेषां हि हविःशेषो द्वासनानंतरंकालं न उत्कर्षः । इहत्वहविर्द्वासनसवनायपश्रुयागानामग्रहणमसपाग

राम ५

प्रयासपात्नीवतग्रहप्रयागानामुत्तरकाले आग्निमारुतं नाम शस्त्रं तदूर्ध्वमनुयाजानुष्ठानं विधीयत इत्यर्थः तदा
दीनापि समनंतरं कर्मापकर्षात् ति विशेषः ऊर्ध्वं स्यादि पूर्वान्विते प्रधानप्रयासके प्रयोगविधिनाभ्यवायात्स्यचापि दे
शानंतरपूर्वत्रिकत्वान्न बाधित पाठक्रमानुरोधेन सिद्धांतमाह पूर्वे शेति पूर्वे तत्कर्मणोपस्थित मुत्तरं कर्म चो
दकात्कार्यं कर्तव्यं प्राप्तमपि तिपोषना विनुप्यते विगुणतां भवति अंगानां मुख्यकालवान्नप्रयासत्तिनाभावो लो
र्षे सति इदमुपलक्षणं अपकर्षे च सति पर्यो स्यादिति सूत्रार्थः ॥ ॥प्रथमा॥ ॥ प्रातरिति सोमस्य आपा
यितव्यादिः प्रातः पठनीयानुवाकार्थ प्रैषं प्रातर्यावभ्यो देवेभ्योनुब्रूहीत्येवरूपं अध्वर्यु करिष्यमाणत्वात्तोय
योगि तेनयद्यर्थ स्थितिमाह होत्रे देवेत्यर्थः सवनीयान्न धानाकरम्भपुरोडाशादीन् प्रचरणमिति प्रचरणपा
त्रु चिचतुर्गृहीतेनजुहोतीति विहिताइत्यर्थः ततः सवनीयविधिस्ततोवहिष्यवमानं ततोग्नीदग्नीन्विहरेत्यादि
प्रैष इत्यपि तेषं तद्देवेति प्रेषानंतरमेवेत्यर्थः प्रचरणहोमाद्युत्तरं हि प्रधानकाले प्राप्तो निर्वापः प्रैष इष्टार्थं
त्वब्नास्य चरणहोमादिभ्योऽपकृष्यत इति भावः एवमन्ने करणस्यापि बहिष्पवमानादूर्ध्वं प्रैषवचनादेवोक्त
पौतेपः वर्षताइति प्रैषस्य प्रोक्षणावघाताद्यनुष्ठानोत्तरं पुरोडाशनिष्पन्नावधिधारणारूपान्नं करणावसरइत्य
र्थः अत्र च तदनंतरमपि मारभ्य प्रोक्षणादपइत्येतापूर्वपक्षकोटिः आनिपमस्यापयनिष्कोटि प्रसंगकवा

शा॰दी
६

देवनिरसनीयत्वात् ॰ पूर्वपक्षमाह ॰ निर्वाप इति ॰ आद्यप्रैषस्यानन्तरं कर्तव्यमिति शेषः ॰ प्रकृतौ हि पाठक्रमा
न्निर्वापः प्रोक्षणमेकं कर्म कृत्वादुपस्थापयति नात्र पित्र्ये कर्मैकत्वादिति पर्वः ॰ निर्वापेति ॰ निर्वापप्रोक्षणे पर्व॰
प्रसौ ॰ निर्वापः अत्र च पूर्वाधिकरणोक्तस्योत्कर्षे तदादिकस्यापकर्षमुदाहरणरूपेण भावमाशंक्य न्यायं
तो गतन्नसमर्थं नासंगतिर्नेया ॰ कृतकालानां नियतक्रमाणां निर्वापप्रोक्षणादीनां पूर्वपदार्थप्रवृत्तानि प
म इति सूत्रार्थः ॥ ॥ असंयोगात् ॥ ॥ अपकर्षे तदन्तस्यापवादसंगतिः प्रयाजवदिति ॰ पाठतः क्रमाव
गमोऽन्यत्र प्रयोगविधेरेकत्वे न तस्याधिक्रमनियामकत्वसंभवादिति भावः ॰ सौमिके नेति ॰ न तावत्सर्वाव
गतः क्रमोऽस्ति ॰ पाठतस्तत्र कल्पनीयः अनुष्ठाने च तदाकांक्षानोऽस्ति विधौ प्रणयनानन्तरं पठिते अनुष्ठा
ने तु दीक्षासु विहितमिति दीक्षानन्तरस्य वेदप्रणयनान्तरप्रणयनोत्तरत्वापत्तिर्भावः वै कृतं पूर्वपक्षोद्दनेसौ
मिकैरसंयोगादक्रमप्रकरणत्वान्न देवप्रतिकृष्येत न तस्य सर्वं पठितं प्रणयनमिति सूत्रार्थः ॥ ॥ प्रासंगिकं च ॥ ॥
अपकर्षे तदन्तस्यापवादप्रसंगादुत्कर्षेऽपि तदादेरपवाद उच्यत इति संगतिः तत्र ॰ आगताते ॰ प्रसज्यत इति ॰ पुरो
डाशस्य पशुतन्त्रमध्यपातित्वात् प्रसंगतः उपकरोतीत्यर्थः दक्षिणाग्न्यावनुष्ठेयौ दाक्षिणाग्निकौ ॰ दृषदुपल
कपालादि प्रसंगमपि पत्नेयजुः काञ्चनगृहीतानेप्रक्षिप्य होमः एवं तन्दुलकरणान्यपत्नीकरणानापवित्रये

राप
६

वृतोमऽउत्कृष्यमारोपितिः अग्न्योमोपेपरौ हृदयादिपागोत्तरमेषां स्थानं तस्मादुत्कृष्याग्निमासनशाखा हृद्यं
क्रियमारौरित्यर्थः पूर्ववद्भिन्नप्रयोगविधिविषयत्वेप्यधिकारोकामाह प्रकृतावितिः दर्शपूर्णमासयोरनुयाजोत्त
रपाठेनेत्यर्थः क्रमक्रमत्वेप्यत्र प्रासंगिकोपकारत्वाभावादनुयाजानतिदेशात्क्रमनियमप्राप्तिरित्याशयेनास्मि
न्नितमाह अग्नावीति पौरोडाशिकाः प्रतिदेशातः पुरोडाशांगत्वेन प्रसक्ताः नैव क्रियंते न पुरोडाशांगत्वेन विधी
यंते न वानुष्ठीयंते पश्वर्थैरेवोपकारसिद्धेरिति भावः न चोपकारात्तराप्रसक्तिमिकारापयोक्षेतिशंक्यं तेषां
सभूयैव कथंभावाकांक्षया ग्रहणादित्याशयः स्वस्थानमेवेति पुरोडाशांगेडाभक्षोत्तरमेवेत्यर्थः सूत्रप्रये
तनेस्पष्टे॥ ॥तथापूर्वं॥ ॥पूर्ववत्प्रयोगभेदात्त्वाम्नस्यकदाहरणासंगतिः हविरिति हविषः पुरोडाशस्याप्यिवा
सनेभस्मनाछादने प्रसन्नाप्यिवासयत्नीतिवचनात् अमावास्यायामिष्टौ अयमकृष्येति पूर्वैर्घृतमावास्याय
वैदिकरोतीति वचनेनेत्यर्थः ननु पूर्वैघृरितिक्रुति विरोधात्र पाठतः क्रमकल्पनेयत आह पाठतश्चेति अन्यथा
पूर्णमास्यामपि हतिरपिवासनोत्तरतावेदेनस्यादित्याशयः सान्नाय्येनेति दर्शपूर्णमासोपासोपसमाचाररूपे
नेत्यर्थः पाठतोवगतः क्रमः प्रक्रियावशादेतस्यादित्येतत्पात्रना अमावास्यायां भवमामावास्यंतत्रेत्यर्थः श्रुते पूर्वै
घृः कानविधिगम्यं श्रौतश्चेति श्रुतविधिविधेयइत्यर्थः तावदिति तथा च पाठकल्प्यः क्रमः पौर्णमास्यामेवम

शा·दी·
१
३
7

पततीति भावः सूत्रे चापूर्वमित्यस्याक्रमकालमित्यर्थः नापकर्षेदिति विशेषः ॥ ॥सांतपनीया॥ ॥पदार्थान्यायेन प्राप्तस्यानुकर्ष
स्याक्षिप्यत इत्यर्थं नासंगतिः क्रतेति नानुमांस्येषु सायंकालेपूर्वमेवाग्न्यानपदीयतामित्यर्थः प्रतिवलनात प्रतिबंधात उभयथापि अग्निहोत्र
स्यवमुत्तरवाषाढानेपि तस्मिन्नकाले स्वकाले प्रणयनलोपादिति सांतपनीयार्थप्रणीतस्याग्नेः पुनरग्निहोत्रार्थमंत्रव प्रणय
नासंभवात्तल्लोप इत्यर्थः निमित्तेति जीवनरूपेत्यर्थः सायंकालावच्छिन्नजीवनस्यानिमित्तत्वादित्यर्थः किंचिदिति उपादेयं
प्रणयनादीत्यर्थः कर्त्रंश एव पश्चात् शास्त्रीयकालबाधादिति भावः सूत्रे सवनदित्यस्य पश्चात् प्रातःसवनमुत्कृष्य माध्यंदि
नसवनमुत्कर्षेति तथेत्यर्थः स्पष्टमन्यत ॥ ॥षोडशी च॥ ॥पूर्वोक्तानुकर्षापवादात्संगतिः उक्थ्य इति उक्थ्यग्रहात्प
रतो पसवनेग्रहं तेते भवः पराचमनंतरमित्यर्थः नन्वनुत्कर्षेनानामेवांगानां प्रधानकालत्वमतोनन्वकोत्कर्ष इत्यत आ
ह ग्रहेति ग्रहणस्य यागार्थत्वात् यागकालस्य वानुष्ठानंतदुत्तरकालिकत्वाद्युक्तोऽत्रस्यापीति भावः समयेति अपर्यास्मित
इत्यर्थः क्रममात्रमिति मात्रवापदार्थमानुपादेयत्वयोः प्राबल्यहेतोर्व्यावृत्तिः ब्रनोप्रामिति पदार्थमानुपादेयसाम्या
मिति भावः अंगगुणविरोधन्यायेन सिद्धांतमाह प्रभानागेति पदार्थकस्य परभावस्य केवलग्रहणात्तां गतंदशप्याराद्धप
कारकत्वोत्रापेक्षयातरंगत्वेनतद्धर्मानुग्रहोन्यायप्य इत्यपिवदंति सूत्रप्रयोजनेस्पष्टं ॥ ॥इति श्रीमत्सद्घनायपहलतायां
शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्रभाख्यायां चमस्यप्रथमः पादः ॥ ॥सन्निपाते॥ ॥अनेनास्त्रगतेः पदार्थानुसमयचिंता क्वाचि

ग्न
१

कृतदपवादेन कांडानुसमयश्चेतीति पादभेदः अथ यदेतानि अव्यवहितानि कांडपदार्थसमूहः न मनुपश्चात समयः प्रा
प्तिः यश्च तत्पदार्थकांडस्येमर्थः प्रयोगेति तत्र सरूपागप्रयोगे मर्थः तत्र सरूपागप्रयोगविधेर्मूल प्रमाणाभावात् प्रकृतौ
वेति प्रतिकर्मावसायिना प्रतिकर्मसमाप्तेनभिन्नेनेति यावत् गुणकांडे अंगकांडे तत्र प्रातःपर्यवसितिरीति तत्रापीनैकपदोपा
दाना संगप्रधानानां सामिहित्यं वगमात् समदशाप्युपाकरणानि समूहकापार्णीति पदार्थानुसमयपक्षे वोचितत्त्वाद्धोपाद्य
स्थगप्रधानानां हि वाचनिकत्वेति आरादुपकारित्वमस्य सामिहित्यसंभवात्तेतरेष्वपि योगेतः प्रयासतित्यनुपपत्तेः हि यपरतेम
र्थः वचनेनेति उदाहृतप्रमाणवचनेन समर्थः तथाच वचनवतः प्रमाणवचनस्याराद्रुपकारित्वविषयत्वं यद् कोवायोगान्त
दुक्तमाहित्यानुरोधेनैव दुर्बल प्रयोगविधिर्नेतव्यः अतिदेशेन तु निरोधएव नास्ति उपाकरणानंतरं नियोजनानुष्ठानस्या

ज

ज्ञापितत्वात् प्रकृतावुपाकरणानाह नियोजनाह इतीति वार्षिकमितिभावः अंगमासाहित्यं विना प्रधानस्य फलसा
धनत्वानुपपत्तेः तस्य कल्पनिकत्वं प्रकृतौक्रमस्यानुविकृतावनुमानमितिभेदः एवमिति पूर्णमास्यां पूर्णमास्य
पापजेते मेककाकालेतं त्रेताग्निकोपाधानाग्निर्वा पश्चात् क्षणादिपदार्थानुसमयपदसमर्थः संक्षेपेणाकारणादन्या
इत्यादिसपवादसूत्रार्थं दर्शयति एवमिति यात तोष्यान्नप्रतिगच्छी यात्रा नतोनात् तांश्च तुष्कपालानाग्निर्वपेदि
त्यविहितत्वेनिमित्तसंख्याधिक्येन पुरोडाशसंख्याधिक्यस्य प्रयागमविरोधइत्यर्थः प्रधानानामन्निपातेसा

ना

हिस्येएकैकस्य प्रधानस्य गुणानां सर्वकर्मकाण्डानुष्ठानमिति सूत्रार्थः ॥ ॥ मुष्टि ॥ ॥ प्रसंगात् क्रियानेकः पदार्थ इति विंशते
तत्राद्यः फलसंशयः तद्धेतुभूतत्वविरोधागसंशयोपदेशमादिना दर्शितः एकैको मुष्टिः एकैकमुष्टिनिर्वापः प्रतीति एकैकमुष्टिनि
र्वापेसति पत्नीभावोपपत्तेः पर्यवस्यन्नसमाप्तो भवन्निर्व्यर्थः अत इति प तत्र भेदाकार्यभूतनिर्वापस्य भेदे नपुंसकस्य पदार्थत्वादित्यर्थः
अनुसमयः आनन्तर्येण संगमनीयः संघरः मुष्टिचतुष्टयपक्षे न तत्समाप्तो नानुसमयः इत्यर्थः अंगपर्यायो हीति क्रमस्यानुष्ठे
यसंबंधित्वादंगस्यैव च प्रयोगविधिनानुष्ठानबोधनात् पदार्थशब्देनांगमेवात्र विवक्षितमिति भावः एतावतापि कथमेकमु
ष्टिनिर्वापव्यावृत्तिरत्राह चतुरइति अंगत्वस्य विधिगम्यत्वादिति भावः चतुर्मुष्टीति पागमात्रपर्यायमव्रीहिलाभे पृथक्कर
णात् न पनिर्वापस्य प्राप्तेस्तदनुवादेन संख्यामुष्टयुभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः संख्यामुष्टयुभयविशिष्टनिर्वापस्य विधौ पत
दृन्निसहवांगमितिभावः तथेति एकसंख्यावैशिष्ट्ये नेत्यर्थः एवमिति कपालान्युपदधातीत्यत्रोद्देशितानां संख्या
विशिष्टस्योपधानस्य विहितत्वादिति भावः द्विरवदानेनानुसमयः सान्नाय्ये पुरोडाशे त्ववदानादिप्रदानांतेनानुसम
यो वक्ष्यते अत्र तु नैकावदाने नैतावद्विवक्षितमिति न विरोधः अंजनादिकमपि द्विवृत्युपनमानक कुत्सयाहीनाद्रा
देकस्य नेत्रद्वयांजनोत्तरमपरस्यापामेवं कार्यं अंजनादीत्यादिना वपनं एकविंशत्यापावपतीतिपावनं च गृहीतं ॥ ॥ सं
पुके ॥ ॥ सान्नाय्यवत्पुरोडाशेपि प्रसक्तस्य च्छवदानानुसमयस्यापवादः संगतिः वचनेनेति द्वि हि विबोधयतीत्यनेन

र्थः· श्लोकं व्याचष्टे· चतुरवत्तमिति। उपस्तीर्णतादवद्यादिति इदं शामचतुर्थपादगताधिकारात् इष्टीको ऋतीभावदानविशिष्टहो
मविधावर्थाद्विशेषणीभूतावदानस्य प्राप्तिरित्यर्थः· नन्वेवमपि पाद्व विशेषवद्यतीति विशिष्टानुवादे वाक्यभेदः· एतत्त्वाह तद्
विषोद्विरितीति· अपादानत्वेन प्राप्तं हविरुद्दिश्य द्विरिति द्विरविधानं· अपादानत्वं च तद्विषोऽवदानमेव नान्यत्रेति नवि
शिष्टानुवाददोष इति भावः· ननु चतुरवत्तस्य विधेयत्वं· अवत्तस्य संस्कार्यत्वमित्येकप्रसरताभंग इति नावदानविधायक
त्वमत आह· पयत्येति· अवपवत्वेन· संपादकत्वेन· दृष्टसंभवे दृष्टार्थतायोगादिति भावः· अवदानस्य प्रकृते होमे वदाने
न प्रकृतमाह्वोमाद्भावाद् तं अवदानादितो मौनं स्यादितरस्यावदानस्य होमार्थत्वादिति सूत्रार्थः॥ ॥वचनात्तु॥ ॥पदार्थवि
चारस्य पदार्थानुसमयकोष्ठशोधनिकारूपतयाव्यवधायकत्वाभावात् [illegible] दानावृतस्य पदार्थानुसमयस्यापवादसंग
तिं सूत्रयति पूर्वे शेतिमा हाप्यमिति· अन्येन धतेपूर्वं तनादेः सौकर्यादित्यर्थः· नन्वनतिदेशे पिसौकर्यार्थमेव प्रकृतिव
द्विक्रमभावप्यनवसर्गः स्यादित्याशंक्य प्रयोगवचनोक्तमाह सवर्णेन पदार्थानुसमयस्य विरोधात् सौकर्यमात्रेणानव
सर्गो न प्रकृत इत्याशयेनोपसंहरति· अन्तइति· नियोगतः· नियमेन· गतोपि· पूर्वे कादशिन्यामपि·॥ ॥पशुगणे॥ ॥
पूर्वैकाकांतानुसमयापवादासंगतिः एकदेवतेषु· प्राजापत्यादिषु· भिन्नदेवतेषु· मित्रदैवतस्तु विषयेण नवे विपर्यासप्र
संगेन पदार्थानुसमयासंभवात्तेषामुपदानहरताऽवमितिभावः· सजात्या· समाननाम्ना· दैवतावदानत्वेन· नक्षिति· आर्थि

शा॰ दे॰
९

कस्यानतिदेशादिति भावः पश्वेकत्वादिति सौत्रहेतोः प्रतिव्यक्ति पश्वेकत्वास्तु कृतिदुदेकत्वत्रि कस्यप्राप्तेरित्यर्थः
॥ ॥ नानावीजेषु ॥ ॥ प्रत्येकमन्त्रसमवेतस्यापवादासंगतिः तत्राव निविवितन्त्रस्याध्यापासंगतेराह कर्मेति। उक्तरत्न नस्या
पि वर्तनं कस्याप्तिः नोपरिष्टादपनेतस्मिन्न वीजनानाभावापः प्रक्षेपः स्तर्पैरानुषंगितस्य नपरावपनं कर्तोऽस्यत्तंदुलाना
विवेचनं फलीकरणं। तंदुलमलचूर्णनिरसनं तंदुलभावनेति। ब्रीहीनवहतीमनेनावघातेन तंदुलीकरोतीत्यर्थ केना
वघातकरणात्तंदुलफलकभावनाविधानात्कस्याप्तिर्नाल्लरणादेश्चतदेतर्भासान्न स्वतंत्रविधिविक्षेपत्वं किंत्ववव
घातविधिप्राप्तानामेव नियमनमात्रमितितन्मित्रपदार्थत्वमित्यर्थः एवंच समुच्चयत्वनतन्त्रं सकलमितिमिति शेषः स्त
त्रेविभवादेकेनैव सर्वावघातसिद्धेरित्यर्थः ॥ ॥ तिकारेतु ॥ ॥ उक्तस्वलक्षणस्यापमंत्र स्वस्यापवादासंगतिः
पुपगादिति। कानेकस्य विनाशावितिनिर्देशायोगादिति भावः दधिमिश्रत्वंपपदस्यं। अस्मकारइति। दृष्टार्थोस्पवनविधि
वरोनसंकरेवै गुणापावर्गपादिति भावः। गुणत्वात्। पदार्थधर्मत्वात्। पाठेति। ग्रहणमंत्रपाठेत्यर्थः ततइति। क्रमदौर्बल्या
दित्यर्थः। उभयोरिति। एवंच द्वयोरप्यन्या गत्वा त्वान्योन्यगुणप्रधानभावइत्यर्थः कृतत्वेनैकस्यप्राबल्यमुक्तं निराकरो
ति। अनुमानेनेति। तथाच प्रकृतौ क्रन्तत्वं न तु विकृताविमर्थः तर्हैकत्ववाधे किं विनिगमकं तत्राह एवंचेति। अनुष्ठान
प्रसुपस्थितेरंतांगहेतुत्वात्तदर्शनैकत्ववाधइमाशयः वस्तुतः क्रमस्य लाक्षा दृष्टेर्गुणागमेकत्वस्यपात्रद्वारेति विप्र

न॰ म॰
९

कर्षाद्दौर्बल्यमित्यभिप्रायः॥ ॥प्रकृतेः॥ ॥इदानीं क्रमप्रक्रमाक्रमप्रक्रमयोः परस्परं क्रमप्राप्तं गत्वनाप्यन्तनिवेशेन
विरोधे पूर्ववत्प्राकृतक्रमाद्दृष्टस्योत्कर्षस्याक्षेपेणासमाधानादनन्तरं सङ्गतिः प्रकाराद्ऽपकर्षपर्यायः प्रधानेति न प्र
ते ऽप्याभावपेक्षकृतिवदिति प्रधानवत्कैवलवाक्यप्रत्यक्तिदेशाकल्पनादित्यर्थः तथा च पेत्रे च पाठे नोपहोमानां प्र
धानानां न पंते तत्रैव नारिष्टहोमानन्तरपाठमपीत्यर्थः प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वात्र प्राकृतस्य प्रकृतिवद्भावे नोत्कर्षादपूर्वमुपहो
माधं तेस्यानन्तरयविहितापाविकृतेरङ्गमन्त्राणां विधानं च प्राकृतानामपकृष्यापाएवेति सूत्रार्थः॥ ॥कृतदेशात्॥ ॥आ
गन्तोरन्तनिवेशस्यापवादस्य सङ्गतिः माहेन्द्रस्य ग्रहस्य स्तोत्रे प्रतितक्रान्ते इत्यर्थः प्राचः स्वपूर्वपठितान्तः अपूर्वः प्रकृ
तावविद्यमानः अतश्चाक्रमप्रक्रम इत्यर्थः अन्ते तु वादरायणस्तेषां प्रधानशब्दत्वादिति पूर्वाधिकरणोक्तानन्तरं अत्रैव क्रो
मेति विकृतावेकात्र विदेवमादेरभिषेकाख्यस्य प्राकृपाठानन्तर्यानुष्ठानमुताभिषेचनीयानन्तरपाठान्तरीयप्राकृतागस
मास्यनन्तरमिति क्रमप्रक्रमान्यतरापाकर्तव्यापामित्यर्थः अनुमानादिति अभिषेचनीयोत्तरत्वस्य प्रमाभावेप्यातिदेशिका
गोत्तरत्वमानुमानिकं द्रव्यापाभिप्रेवः प्रकृतिवद्धदृष्टस्याक्रमत्वादितिभावः देवानां प्रसमभपाठः पौर्णमास्यां चरितार्थ इ
ति वैषम्यं वो ध्यं कृतमाहेन्द्रस्तोत्रदेशादभिषेकास्तर्वेषामपवदेत्सः स्याते नाभिषेकेणाप्रसभमपो चरितार्थ इति वैषम्यं वो
ध्यं कृतमाहेन्द्रस्तोत्रदेशादभिषेकास्तर्वेषामपवदेत्सः स्याते नाभिषेकेणाप्रसभमपो गात इतरत्र प्राकृतागोत्तरत्वे न्याय

मू

शा॰ दी॰
१०
10

मात्रं मानुमानिकमिति सूत्रार्थः ॥ ॥ प्राकृताश्च ॥ ॥ आतिदेशिकी संगतिः अग्नौ चपनप्रकरणे सावित्राशीत
होतारि विहिताः सावित्रहोमः इत्वा अग्निधारणार्थं मन्त्रोक्तं न संभरणसंपादने लग्नाः इह विधीयमानगुणप्रकाः
वादशापरोति अंते लब्धादशपरात् इति तत्संभवेदिति अर्थः सावित्रादयुक्तप्रपक्षपाठं तदानंतर्ये मे वोचितमिति शंकामप
पाकरोति गुणार्थत्वादिति ननु गुणपाठवशेन गुणस्यानुष्ठानैयत्ये गुणप्रयानुष्ठेपइत्याशंक्याह गुणानामिति अ
नुष्ठेय गुणिपराधीनतया गुणिस्थानस्य गुणानुष्ठानं ननु त्वस्थानेत्वात्तं आमावादिमाशयः विध्यनुवादसाधारणपे
न पाठमात्रस्योपस्थापकत्वपाकमतिपामकत्वोपपत्ते नानुमानिकपाठादरइत्याह गुणार्थेइति समानेति मित्रस्था
नत्वेहि गुणस्य गुणिपरतंत्रतया तद्देशत्वस्यादत्र गुणिनोपि अत्र वलात्मद्वयोरेकस्थानत्वमेवेत्यर्थः प्राकृतादिशि सत्वा
पादैः पुरस्तात्सर्वे पत्सावित्रहोमादितदपितद्देशस्यादिति सूत्रार्थः ॥ ॥ सन्निपातश्चेत ॥ ॥ आपवादिकी संगतिः
तत्रैवेति चपनप्रकरणान्ये वेत्यर्थः सौवर्णीं भरणा विशेषोत्संतस्य प्रतिमोचनं कंठे धारणं संस्कारादपनोदपः न
न्वानंतर्यं प्रतीतेर्नपश्चात् वमात्रेणोपपत्तिरित्याशंक्याह अनंतपाठो हीति स्वतन्त्रवत्तापनायपाठस्यावश्यकत्वे ऽ
वश्यत्नोपनतपानानंतर्यं तास्मत्पमिमर्थः सावित्रादावेतदेवम्यमाह सावित्रेति इह सामान्यतः परत्नानुग्रहं देवत्रतत्पूर्व
त्वानुग्रहइत्यर्थः संस्कारादगात्रत्वप्रतिमोचनादेश्च सन्निपातेपुगपत्प्रसंगे अयेतेवं कृतमिति यथोक्तमेव स्यादिति सू

राम
१०

ञार्थः॥ ॥इति श्रीमत्सदैवघनाथ्यकृतायां राद्धान्तदीपिकाव्याख्यायां प्रथमाख्यायां चामस्याद्वितीयः पादः
॥ ॥सिद्धिः॥ ॥आद्यन्तिमविबन्धनक्रमविचारान्पादान्तरत्वं तद्‍पोद्घातत्वेन वा हन्ति विशेषश्चिन्त्य पतद्वितिसंगतिः सा
दैः संपद्यते श्रीलमस्याः सामर्थ्यं पादेनीसमुदायगतेतिपावनतः प्रत्येकमेकत्वेन समुदितौ चपंच सैवैकादशत्वासंभ नां
वादवृत्तौलक्षितावानत्वोधनीयं सा चैकपदोपानैः समिति तेदैवप्रपात्तैर्न्यूनतइति समवीदलाद्यैकादशत्वसिद्धिरिति
सिद्धं तमाहः प्रपात्तादीति तत्त्वाधिकप्रयोगानां यापेकादशत्वं किंचित् मात्तामविकल्पं पंचानां प्रपातानामुपकारकं
स्यात्तद्द्वृतिसादनत्वाद् संख्येति अनेकव्यासक्तसंख्यापाः पंचत्वपिसंवद्धत्वान्नदोषइमर्थः स्त्रैपृष दृशं पथा प्रत्ये
कानुपात्ते तद्वद्दिमर्थः रोषंस्पष्टं॥ ॥सिद्धान्तात्॥ ॥बडिति प्रपात्तैकादशत्वसंख्यानुत्तत्तुर्थोत्तमप्रपात्तपोद्धात्तु
श्चतुर्वारमात्रमेवसंपाद्यते तदंगभूतदेवताप्रकाशकमंत्रयोर्मध्ये ब्रह्मस्य मन्येषामप्राकृतदेवस्यमंत्राणांपद्मा
नाम्नानातः आद्यत्रपाभ्यासेनुत्ततोमंत्राणामपकर्षापत्तिःस्यात अतस्तद्दुराहरत्वस्यासंभवादनुक्तिः दंडेति दंडमा
पमानक्षेत्रवदिसर्थः क्षेत्रेहि मापमानेपथा चतुर्हस्तादि मितदंडपात्तनस्पेवाकृतिस्तथात्रापुपसत्त्वं पकृतापुनस्त्रित
पुकरत्वामितिमर्थः स्वस्थानेति एकोपसदो द्विवारमनुष्ठानानंतरं द्वितीपादेरपितथानुष्ठानमितिमर्थः क्रमककमवादिति
सौत्रे हेत्वर्थः॥ ॥समिध्यमान॥ ॥प्राकृतक्रमानुरोधस्य पूर्वोक्तस्यापवादसंगतिः एकेति प्रतिष्ठाकामस्येतिवा

स्य शेषः अभ्यासेन संख्यापूरणतो विचारायोगादाह आगमे इति संख्यायाः पृथक्त्वनिवेशित्वादित्यर्थः समिध्यमानो अ
ध्वर इमा धासमिध्यमानवती समिद्धो अग्न आहुते याधाय्याव्यवहारा उपक्रममात्रेणेति न्यायमपसूचनं इयमिति पृथिव्या
वेनाभ्यावितिद्यौरूपेणान्तरेणांतरिक्षं वेन च स्तवनं अनुमापयतीति ननु तेर्विधेयविषयसमिधमादित्यर्थः ननु धाय्यासंत
तानामेवांतरानिवेशः कृतो नाभ्यासामत आह सर्वाश्चेति अनुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावेन रूपसंभवाद्यौगिकत्वे
धाय्याशब्द इमा शब्दः त्रैधातव्यानामिके चिः ॥ ॥ स्तोम ॥ ॥ विवृद्धेति एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदि
त्येकविंशतिसंख्यारूपस्तोमस्य सर्वस्तोत्रेषु विधानं छन्द इत्यर्थः वस्यत इति दशमदृतिशेषः बहावतां तच्छन्दपु
नमंत्राणां विवृद्धेति पंचदशस्तोमकत्वादित्यर्थः संगतिमपि स्तुवपनसूर्चपक्षसंभवनार्थमाह पर्यासे इति एवं च
पूर्वत्र धाय्याशब्दवदिह पर्यासशब्दोऽस्तीति प्रमवच्छात्नासंगतिरितिसूचितं न्यायेति अनुरूपपर्यासयोः प्रकृतौ
क्रमक्रमस्वरूपेत्यर्थः ॥ ॥ अंतेनारूपो ॥ ॥ अंतनिवेशापवादसंगतिः उत्तरयोरिति बहिष्पवमानेनात्र भा
विनोरित्यर्थः बहिष्पवमाने तु नसामागमः तत्रसामैकत्वस्य प्रत्यक्षविधिविहितत्वात एवं च तत्रऋगागमः साम
श्चाभ्यास इति स्थितिः उत्तरयोस्तु सामागमः ऋचां तु नागमः अत्रद्येनावपती स्यादायस्यगायत्र्यादिऋगाधारत्वनि
यमाह चांतदेशं भवादनतात्स्वे वर्णे निवेशसति संशयमाह तत्रेति सिद्धांतमाह अपूर्वत्वादिति अप्राप्तार्थकत्वादि

त्यर्थः वचनेनाग्निपूर्वपक्षाप्रोगादाह अथवेति॥ ॥ग्रहेष्टकं॥ ॥वचनाभावान्नु चित्रिणादीनामंते वैराः स्यादिति प्रस
वस्थाने नाग्रेकार्य्यमाणा विचारितो योद्यातनस्य संगतिः अग्न्यग्रं स्वं हिंसेनागं निष्क्रान्तत्वादिति सोमयागाभ्यासैकदेशातप
स वनस्य चितेः श्वाग्न्यवपवरूपतया साभ्यासनसाधनत्वादित्यर्थः इदं कानानुजन्यायमात्रेण तत्पितु वचनेनापीत्याह इ
ष्टकेति सूत्रे अपौपानुवाक्यस्थेन वाक्याकांडाम्नातमित्यर्थः॥ ॥ग्रं तेस्यु॥ ॥इत्यमापामिति अग्निमापांपंचम्यामित्यर्थः
नद्वत्वात ब्राह्मणावदातः प्रसक्षेति प्रसक्षविधिविहितादित्यर्थः तेन प्रकरणादिकल्प्यविधिकानां व्याहतिः कथमेवं वि
धार्थेनामनत्वाह ताना विदिति अमितानां पाप्रसक्षी कुर्यादित्यर्थः॥ ॥प्राक्॥ ॥मध्यमचितिनिवेशास्ति जोतद्विरोध
त्तिंतनासंगतिस्तत्पद्वाह स्थितमिति नोक्तं पूर्वोक्ते सर्वां ति मेष्टकोच्यते ननु पदेनासो नमिमादिप्रसक्षब्राह्मणावि
हितत्वान्मध्यमापामेवनोक्तं पूर्वोक्तमत आह मंत्रपात्रस्येति इतिकरणोनमंत्रमात्रविधानादित्यर्थः ननु सर्षीरूपदधा
तीत्यादौ मंत्रमात्रविधानेपि तद्रूपधेयेष्टकानामपि प्रक्षसब्राह्मणावद्वेन मध्यमचितिसंबन्धस्य वार्ष्णिकसंभवात्वादि
त्याशितथास्यादितियेत्र स्ठिरितिशब्देन तन्मंत्रकेष्टकानां निर्दिष्टात्वात्संस्तथात्वेप्यत्र नोक्तं पदमाब्राह्मणे निर्दिष्टाभा
वेन तथात्वासंभवान्नोक्तं पूर्वोक्तिं पंचमात्रस्येवाविधौ निर्दिष्टादि मा शरापः सावकाशत्वेसति न्यायप्राप्त इत्यादिरन्त्वेपः॥ ॥
संस्कृते॥ ॥अंगभूतकूमप्रसंगादनंगप्याप्यर्थिकं पौर्वापर्यमात्रमतः प्रथमचितिविमते विप्रकृष्यत इति प्राधानोत्तरंवा

नविलंबेन क्रियंत इत्यर्थः सद्यो निर्वपेदिति पक्षे विचारायोगादेतदुक्तिः निरपेक्षस्येति । अग्निमाधत्त इत्यग्निरूपसाध्यसंयो
गेनैव तदुपपत्तेः पवमानेष्ट्यपेक्षा तद्रूपतो न गम्यतेऽपरं भाष्यपसंगत्ते नपदाहवनीये जुहोतीति वाक्येनाधानसिद्धाहवनीयो
देशेन तत्कार्यतया विधीयंते प्रसिद्धपदार्थकत्वसंभवे परंतत्क्षणीति न दे प्रसिद्धपदार्थकत्वात्मोचितमादित्याशयः ।
न निरपेक्षमिति । गृह्णतावाक्यात्तो च न पावमानेष्ट्यादेवेति पवमानेष्टीनामपि तदुत्पादकत्वं तु न्याय्यमिति भावः । तेषामिति ।
अन्तर्निर्वपेदित्याधानपश्चाज्जातस्य पत्न्यपूर्वपंतिनाऽसंभवादित्यर्थः पदार्थानीति । वार्त्तिककृन्मतमित्यर्थः ॥ ॥संचिते
न्तु ॥ ॥आहिताग्निव्रतेति । आहिताग्निर्नक्रियंतु दार्वभ्यादध्यादित्यादि व्रतानि यथाधानानंतरमेव प्रवर्तंते न तद्वदित्य
र्थः एवं चाहिताग्निव्रतानामग्निहोत्राग्नि वैश्यस्य पूर्वोक्तिकरतायुगात्सूत्रोक्तस्याव्रजमेनानुपूर्वपक्षकरता
संगतिरपि सूचिता । नन्वेवमपि चयनकर्मिकाभाव नैवभूतानिमित्तमिति चयनानंतरमेवव्रताप्तिरत आ
ह । न हीति । कर्मशीला भवत इति चानुवर्त्तमानेऽग्नौ चेरितिति सूत्रे गार्ह्यकर्माणि विनोते । किं प्रकृतपविधानादग्निकर्मिकाच
यनकर्तृशीकाभावनैवभूतानिमित्तं । अग्नेश्वस्वरूपेणावयनकार्मवायोगेन क्रतुसाधयतमस्यधारणोपकारद्वा
रा तत्पर्यवसानात्तस्य चयावक्रतुसमाप्त्यनपवर्गात्कृत्वं तस्य तादृशाभावनप्याभूतत्वमिति तदनंतरमेवव्रता ।
नामर्थः । हृष्टातेवैषम्यमाह । आधानस्येति । अदृष्टमित्येकवचनेन पवमानेष्टिप्रतीक्षा निरस्ता । आहवनीय

त्वस्याधानं भाव्यत्वाश्रवणादिति ॥ ॥ दर्शेन ॥ ॥ यमनमात्रेणाग्निचित्त्वं यथा न भवति तथेष्टिमात्रेणादीक्षि
तत्वमपीति प्राप्तव्यवस्थानासंगतिः मनुदीक्षितधर्मपराद् इति शान्तत्वा कर्त्रर्थं तावगमान्न संस्कारार्थे वेष्टिरितिक
र्थं दीक्षार्थं ते मत आह दीक्षा चेति · साश्चाद्यमनियममपरिग्रहार्थत्वस्योष्टा वसंभवा कर्तृनियमपमनियमप
रिग्रहानुकूलत्वयोग्यतारूपसंस्कारदीक्षार्थत्वं न तु दावोध्यत इत्यर्थः · द्वांतन नत्पालीति · त्र्यहं करोतीति तदा यच्च
इमा वषड् इत्यर्थः विहितो यो विधानादिति भावः · न केवलं मिष्टि वाक्यानुरोधाद्दीक्षादीनां वा तक्रतावाश्रयत्वा
मपि तु तत्र तत्र वचनात्संभवादप्याह · किं चेति · न चाभिव्यक्तिरपि क्रियाविरोधाध्यवसायं विना कथं तत्राह · अभिव्यक्तिरिति · लोके सं
बद्धसौत्वक्य त्वक त्वदर्शनासंबंधांतरासंभवे संयोगस्यैव निश्चय इत्यर्थः · आदिनाधर्मपृक्तरिक्ता क्षिप्तं समर्पणाम् कं आवेदनाद्दी
क्षितमावेदयतीति विहितानामेतासां तन्त्रं दीक्षितः स्यादिति सूत्रार्थः एतयाद्वितीयेऽमन्त्रं चम्या अप्युपसंख्यानमुक्तं प्रयोगवत्त्वेन
कार्यमित्याह ॥ ॥ अन्यवत ॥ ॥ इह कर्मापवादासंगतिः ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदुक्तामङ्गसादि विहिताः कापत्ता
: वेदनमाद्यो नैमित्तिकाः स्वपमिति · पाठस्यावि धायकत्वादित्यर्थः · विधायकस्य · प्रयोगविधे ॥ ॥ यदन्ते नेति ॥ ॥ विकृतावि
पि प्र तेनोक्तस्योत्सर्गस्यापवदासंगतिः अविशेषत इति · सर्वसंस्थासु ज्योतिष्टोमस्याविशेषादित्यर्थः · अनेन · एतच्छब्देन · सिद्धं
तमाह · अग्निष्टोमयज्ञ इति · अनेन विमर्श्य तद्वत्वपः निमितात · अग्निष्टोमसंख्यापाः क्रत्वर्थत्वपात्वा भाविकत्वात् · संस्थासु · अ

ग्निष्टोमातिरिक्तसंस्थास्तु अग्रांगतवः तत्र प्रकृतकामनाधीनाः नैतं स्वाभाविकं तेषां संस्थान्तरप्रकृतानां एतच्चोदकप
प्रकृतिवत्त्वे तापारूपप्रसरसामर्थ्यादप्येवमित्याह अपि चेति अग्निचिदिमेवैतच्चापो ऋतिरिह श्लोकेनोक्तिः॥ ॥अथान्ये
नेति॥ ॥संगतिं स्वचयन्नाह एतदिति प्रकृता हीति अन्यशब्दः सर्वनामतया पूर्वप्रकृतमपि क्रतुसंनिहितमभिधत्ते सं
स्थानां च, सोतिरात्रो माविना भावेन प्रकरणादुत्कर्षितिरिमारापः संस्थानां च नो प्रकृतत्वा द्वादश्योपात्तपतराद्वकृतोप
स्थितेर्बलवत्वादग्निष्टोममभिन्नपतमात्रमन्यपदार्थ इति सिद्धान्तमाह न त्वेवमिति अन्यवादः अन्यत्वेन वादः॥ ॥एक
स्तोमे वा॥ ॥संगतिमाह पूर्वेति एकेति त्रिवृदादिमध्ये एकस्यैव पत्र स्तोमस्ते बामिमर्थः तानेव बद्धात्राय हीनगतान्
दाहरति त्रिवृदिति इमारभ्य वाक्यशेषे स्तोमश्चपः सतं दीपयतीति च वाक्यशेषः पः पंचदशः सतं पः सप्तदशः सतं
पएकविंशः सतमि त्रय्यारभ्यैमनेनोपक्षेपः अत्रपोवै त्रिवृदादिस्तोमः प्रकृतितो न्यक्रतुमापद्यते प्राप्नोति सस्तो
मस्तं क्रतुं दीपयतीमत्र अपात्स्तोमस्यसकलक्रतुसंबंधः प्रतीयते स्तोमान्तरसत्वे एकदेशगतस्य दीपकत्वेनप्रसतइत्ये
कस्तोमक क्रतुप्रतीतिरसंभिप्रायः संयोगमात्रेतोति सन्मात्रेतोमर्थः संभवतीति प्रकृतावभ्यस्तस्यतिकृतिदी
पकत्वमनुष्ठानसौकर्येण संभवतीमर्थः पूर्वार्धेन चाकाधिकरणावैषम्यमुक्तं एकस्तोमे वान्येनेति कुतः वाक्यशे
षे तादृशाकृत्नां समभिव्याहारादिति सूत्रार्थः॥ ॥इति श्रीमद्रामचंद्रात्मजतत्सदैघनाथकृतापांशासदीपिका

व्याख्यायां प्रभाख्यायां पंचमस्य प्रथमः पादः ॥ ॥क्रमकोपः॥ ॥अथ क्रमप्रमाणाबलाबलचिंतनात्पादभेदः
पूर्वेतु क्वचित्तद्विंतनं प्रसंगात्त्रमुख्यक्रमयोरिति· अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति श्रुतिसदेपाकस्यादृष्टार्थत्वेवेतिनार्थ
प्रमाणस्य तत्र प्रवृत्तिगइति तयोर्विरोधाभावाद्बलाबलानुक्तिः किमाश्विनस्येति· ऐंद्रवायवं गृह्णातिमैत्रावरुणं गृह्णाति
आश्विनं गृह्णातीति पाठक्रमात्तृतीयस्थानेपि कदाचित्तद्ग्रहणं· इत्दशमइति श्रुतिवचनाद्दशमएवेति संशयपार्थः प्रमा
णपाविरोधादिति· दशस्थव्यापारकत्वापि धायकत्वपादशमपदेनाधिक्रमानाभिधानाद्रक्षेपकत्वस्य चोभयत्रसाम्यादि
त्याशयः श्रुत्यैवेति· दशमपदाक्षिप्तक्रमस्यैववाक्यैर्विधेयत्वात्पाठस्य तु पदार्थबोधकत्वेनान्यथासिद्धेर्नक्रमकल्प
कत्वेसमर्थः अन्यत्तुक्रमप्रापं· अर्थशब्दाभ्यां पाठक्रमस्य कोपो बाधइतिसूत्रार्थः स्पष्टमन्यत· ॥ ॥प्रवृत्तन॥ ॥पूर्वाधि
करणासिद्धांतहेतुश्रुत्यर्थयोरभावात्स्थानक्रमहरणासंगतिः· पदुक्तं मुख्यक्रमाधिकरणे तदेतच्चतुर्थपादेवक्ष्यामइति
तदिदमुच्यते· स्विष्टकृदिति· स्विष्टकृद्यागत्वसंप्रतिपत्त्रदेवताकत्वेनोभयोस्तंत्रमेवेतितदवदानमुद्दाहृतं· प्रधानार्था
वदानमपि अवदानादिप्रहणानां तस्यैकपदार्थत्वात्त्रोदाहरणमितिवक्ष्यति· प्रथमः शाखोपहरणादिः· प्रधानादरसानाप्यप
गार्तअन्येहविरासादनादयः बहूनां आसादनादीनां· तथाहिमुख्यक्रमेआग्नेयपाठ वैसान्नापाभिघारणं आग्नेयेनैकेन
स्वप्रधानाद्यवहितंभवति· प्रवृत्तिक्रमेतु आग्नेयाभिघारणानाग्नेयेनचेतिद्वाभ्यांएवपासादनादानतस्तेषांमुख्यग्र

देवतांगानां मिथः प्रसमासमपेक्षया प्रधानप्रयासस्तैरन्तु ग्रहीतो चिमं द्युमिति॥ ॥वचनात्॥ ॥क्रमनियमस्यापवादासं
गतिः सोमेन यजेतेत्यादिः नन्वे पक्षे न न स्त्रमिति वाक्यशेषः अत्रानंतर्याश्रवणोपि लक्षणायातदवगतिं प्रतिपादयितुं तात्पर्य
ग्राहकमाह सर्वश्चेति॰ ततश्चैतद्विशेषणायेवान्यथानुपपत्त्या लक्षणायां तात्पर्यग्राहकमिति भावः॰ एवमानेष्टिनामप्र
धानांगत्वात् वाक्यशेषस्य सोमाधिकारसिद्ध्यर्थत्वात्र व्यवधायकत्वमिति बोध्यं॰ अत्र चाधानप्रकरणाद्दधीतेत्यतमा
धाने सोमाव्यवहितपूर्वकालतां विधायकं॰ इत्यैकवाक्यतापन्नस्याविसिद्धा॰ वत्रिदैर्णान्यथानुपपत्त्या वाक्यमपि दे
नापि विध्यवगमादन्यत्र तु सोमाव्यवहितपूर्वकालीनाधाने निमित्तेकालान्तादरविधायकमिति वदंति॥ ॥इत्यर्थीन॰
॥ ॥संगति सूचनायाह क्वचित्तेऽइति॰ अग्नीषोमदैवत्यपुरोडाशरूपं॰ अनुनिर्वपेत॰ सोमानंतरं निर्वपेत॰ एकदेशीति॰ सि
द्धान्तिसंमतस्य ब्राह्मणस्यापि कल्पद्वयस्यांगीकाराद्वितीयकल्पवादीत्यर्थः॰ अश्रुतस्य॰ दर्शपूर्णमासद्वयस्य॰ दूषय
ति॰ नन्वेतदिति॰ यदहरिति॰ यदहरेनं श्रद्धोपनमेत्तदहरेवादधीतेत्यर्थः॰ तथाकुर्वन्निमने निमित्ततयाप्युक्तत्वा
त्पोदर्शितः॰ विहृतात्॰ विप्रकर्षेणानुष्ठितात्॰ ब्राह्मणस्य प्रथमं सोमः स्यात् कृत्स्नदर्शपूर्णमासोत्कर्षादिति सूत्रार्थ
॥ ॥पुरोडाशस्य॥ ॥पूर्वोक्तार्थस्याक्षेपसमाधानासंगतिरिति सूचयन्नाह क्वचित्तमिति॰ अनूयस्याविरुपांश्वयाजा
संस्यापि॰ अग्नीषोमाभिसंबंधात्॰ नावकृतामग्नीषोमावाजस्यैव नाउपांशु पूर्णमास्यामुपत्नन्निमग्नीषोमदेवतासंबं

धात· ब्राह्मणस्य सोमादूर्ध्वमेवाग्नीषोमदेवतोद्देशेनत्यागात्मकत्वमिति द्वितीयोक्तार्थः सचपुरोडाशस्यैव· तच्च तयोरेव दे
वतात्वात· उपांशुयाजे तु विष्णुः प्रजापतिरूपदेवतान्तरस्यापि सत्वादग्नीषोमीयोद्देशेन यागानुष्ठानेपि विष्ण्वुद्देशेन तत्स
म्भवान्नोक्तार्थ इत्याहुः· तिष्ठत्विति· तत्· अग्नीषोम· प्रागपि· सोमात्प्रागपि· सूत्रार्थस्तु· विशिष्यानिर्देशे पुरोडाशस्यैवोक्तत्वे
नतद्युक्तेन तत्रयागादृष्टमुख्ये अग्नीषोमदेवतासम्भवादिति· ।। ।।विकृतेः।। ।।प्रकृतिकालप्रसंगाद्विकृतिकालनिर्णयेति
संगतिः· वचनेति· यद्यपीति वचनेन सांगप्रधाने पूर्णमासस्य मावास्ययोर्विधानात दृष्टकालत्वे तद्विरोध इत्यर्थः·· वच
नवैयर्थ्यशंकामपाकरोति· वचनेति· नचैकस्मिन कर्मणि कर्मान्तरारंभायोगात्कथं प्रकृतिविकृत्योः पर्वद्वयप्र
यक्त इत्याशंक्याहुः· संभवतिचेति· एकस्याः· विकृतेः· यद्यपीति प्रधानेपर्वद्वयवशाद· कालाभानेनत्वाधेन पूर्वे घुर
नुष्ठानमितिभावः·· संकोचं· अग्न्याधानातिरिक्तविषयत्वरूपं· एवं च प्रकृतौ पर्वकालत्वं दृष्टकालत्वं च द्वयमपि
प्रमाणं कालादंगीकृतं· विकृतौ वानुमानिकं दृष्टकालत्वं प्रत्यक्षेणापर्वकालत्वेनदृष्टेन बाधितव्यमित्यर्थः वैषम्यमि
तिभावः· सूत्रार्थस्तु· विकृते· प्रकृतिकालत्वादानुमानिकत्वात्कालत्वादित्यर्थः· प्रकृत्युत्तरा विकृतिः सद्यस्कालत्वात्कृ
तः तयोः पौर्णमासस्यमावास्ययोः प्रत्यक्षशिष्टत्वादिति।। ।।सान्नाय्य।। ।।अपवादसंगतिः·· असोमयाजी न सन्नयेत्सा
न्नाय्ययागं न कुर्यादित्यर्थः· तद्धिकारागामिति· अग्निष्टोमयागाग्नीषोमीयकाम्यपुरोडाशादीनामित्यर्थः· इंद्रसोमा

म

स्वाकृसात्राप्यं नास्तेवेतिकृत्वा चिंतनं· तदुसमेवनपेदितिवचनात्प्रागपि सोमाहात्राप्यमस्तीत्याहुः॥ ॥तथा
॥ ॥इहाप्यापवादिकी संगतिः प्रकृतितन्त्यतापवादात्· विकृतीनां· सोमविकृतीनां· द्वयोश्चेति यान्वषे· एकश्चाप
मिति· अवरोद्धं। प्राप्तुं· सूत्रे चोर्ध्वमिमन्तबंगोबोध्यः॥ ॥ ॥इति श्रीमाद्विद्वन्मान्यश्रीमन्नसाङ्गामभट्टात्मजवैद्यना
थकृतायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्रभाख्यायां पंचमाध्यायस्य चतुर्थपादः॥ ॥श्रीराम॥ ॥कृष्ण॥ ॥ ॥